

kıbasını yapılan eser (*Hakim Ömer Hayyâm be-‘Unvân-ı ‘Âlim-i Cibr*, Tahran 1339 hş.) Rusça’ya (S. A. Krasnovoy – B. A. Rozenfeld, “Pervyy Algebraicheskiy Traktat”, *Istoriko-Matematicheskoye issledovaniya*, XV [Moscow 1963], s. 445-472), İngilizce’ye (Ali Rıza Amir Moëz, “A Paper of Omar Khayyam”, *Scripta Mathematica*, XXXVIII [1968], s. 205-208) ve Fransızca’ya (R. Rasheed – A. Djebbar, *L’oeuvre algébrique d’al-Khayyam*, Aleppo 1981) çevrilmiştir. **3. Risâle fi’l-berâhîn ‘alâ mesâ’ili’l-cebr ve’l-mukâbele.** Denklemlerin sınıflandırılmasına ve her grubun çözüm yöntemlerine ilişkindir (Woepcke, *L’algèbre d’Omar Al-khayyâmî publiée, traduite et accompagnée d’extraits de manuscrits inédits*, Paris 1851; Daoud S. Kasir, *The Algebra of Omar Khayyam*, New York 1931; H. J. J. Winter – W. Arafat, “The Algebra of ‘Umar Khayyam”, *JRASB*, XVI [1950], s. 23-44). **4. Risâle fi şerhi mâ eşkele min muşâderâti Kitâbi Öklîdes.** Öklîd’in *Elementler*i üzerine bir yorumdur (Taki İrânî, *Risâle der Şerh-i Müşkilât-ı Muşâderâti Kitâbi Öklîdis*, Tahran 1314 hş.; Abdülhamîd Sabrâ [nşr.], *Risâle fi şerhi mâ eşkele min muşâderâti Kitâbi Öklîdis*, İskenderiye 1381; Celâleddin Hümâî, *Hayyâmünâme I*, Tahran 1346 hş.; A. R. Amir Moëz, “Omar al-Khayyami. Discussion of Difficulties of Euclid”, *Scripta Mathematica*, XXIV/4 [New York 1959], s. 275-303; Khalil Jaouiche, *La théorie des parallèles en pays d’Islam. Contribution à la préhistoire des géométries non-euclidiennes*, Paris 1986). **5. Nevruznâme.** İsfahan’da Celâlî takvimi dahil kendi yönteminde hazırlanan takvimler üzerinedir (M. Mînovî [haz.], *Nevruznâme*, Tahran 1312 hş.; Muhammed Abbâsî, *Külliyât-ı Âşâr-ı Pârsî-yi Hakîm ‘Ömer Hayyâm*, Tahran 1338 hş.). **6. Zîc-i Melikşâhî.** Hayyâm’ın kendi kurduğu gözlemevinde yapılan gözlem sonuçlarını içerir (V. S. Segalya – A. P. Yushevich, “Traktaty”, *Pervod Borisa A. Rosenfeld*, Moskva 1962). **7. Mîzânü’l-hikem fi İhtiyâli ma’rifeti miqdârey ezzeheb ve’l-fîdâ fi cismîn mürekkebin minhümâ.** Metal alaşımlarındaki altın ve gümüş miktarının cebirsel yöntemlerle belirlenmesi hakkındadır. Abdurrahman el-Hâzinî tarafından tamamlanmıştır ve onun aynı adı taşıyan eserinin dördüncü kitabının beşinci bölümü içerisindedir. **8. Fi’l-kustâsi’l-müstakim.** Hayyâm’ın icat ettiği hidrostatik teraziyile ilgili olup Hâzinî’nin *Mîzânü’l-hikem*’inin yedinci kitabının sekizinci bölümünde geçer. **9. Silsile-i Tertîb** (*Risâle fi Külliyyâtü’l-vücûd*). Dört bölüm halindeki eserde birinci ve ikinci bölümler Fârâbîci ve İbn Sînâci kozmolojinin temel öğeleri olan akıllar, nefisler ve unsurlarla madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlara, bunların aralarındaki ilişkilere dairdir. Üçüncü bölüm tümeler (külliyyât) ve kategoriler (makûlât), dördüncü bölüm hakikat konularını içerir (Abdülbaki Gölpınarlı, *Hayyâm, Rubâiler ve Silsile-i Tertîb ve İbn Sînâ’nun Tamcîd’i ve Tercümesi*, İstanbul 1953). **10. el-Kavl ‘ale’l-ecnâs elletü bi’l-erba’.** Eserde müzikte diatonik, kromatik ve harmonik olmayan tonlar ele alınır ve bu üç ton dışında 4/3 oranıyla gösterilen dördüncü bir ton daha verilir (Rahîm Rîzâzâde Melik, s. 49-64). **11. el-Kevn ve’t-teklîf** (a.g.e., s. 321-342). **12. Cevâb ‘an selâsi mesâ’il: Zârûretü’t-tezâd fi’l-âlem ve’l-cebr ve’l-bekâ’** (a.g.e., s. 411-422). **13. ez-Ziyâ’ el-‘aqlî fi mevzû’i’l-‘ilmi’l-küllî** (a.g.e., s. 369-375). **14. Risâle fi’l-vücûd** (a.g.e., s. 395-409). **15. Şerhu’l-müşkil min Kitâbi’l-Mûsikâ.** **16. Levâzîmü’l-emkine.** Felsefî bir eserdir (eserlerinin bir listesiyle yazma nüshaları ve baskıları için bk. Youschkevitch – B. A. Rosenfeld, VIII, 331-333; Rosenfeld – İhsanoğlu, s. 168-170).

BİBLİYOGRAFYA :

Ömer Hayyâm, *Rubailer* (nşr. ve trc. Abdülbaki Gölpınarlı), İstanbul 1953; a.mlf., *Resâ’ilü’l-Hayyâm el-Cebriyye* (nşr. Rüşdî Râşid – Ahmed Cebbâr), Halep 1981; Asaf Halet Çelebi, *Ömer Hayyâm: Hayatı-Sanatı-Eserleri*, İstanbul 1954; Hâmit Dilgan, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyâm*, İstanbul 1959; a.mlf., *Şair Matematikçi Ömer Hayyâm*, İstanbul 1964; Sarton, *Introduction*, I, 759-761; A. Yuschkevitch – B. Rosenfeld, “Al-Khayyâmî (or Khayyâm)”, *DSB*, VIII, 323-334; Ömer Akın – Melek Dosay, *Beş Büyük Cebir Bilgini*, Ankara 1994; Rahîm Rîzâzâde Melik, *Dânişnâme-i Hayyâmî*, Tahran 1377 hş.; V. J. Katz, *A History of Mathematics, An Introduction*, New York 1998, s. 260-262, 269-270; I. Fernini, *A Bibliography of Scholars in Medieval Islam: 150-1000 A.H. (750-1600 A.D.)*, Abu Dhabi 1998, s. 220-226; ‘Umar al-Khayyâm, *Text and Studies II* (ed. Fuat Sezgin, *Islamic Mathematics and Astronomy*, XLVI içinde), Frankfurt 1998; *İslâm Bilim ve Felsefesine Giriş* (ed. Hakim Muhammed Said, trc. Remzi Demir), Ankara 1999, s. 54-56; Sevim Tekeli v.dğr., *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara 2001, s. 215-218; Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Ankara 2001, s. 100; a.mlf., “Ömer Hayyâm ve Melikşâh Gözlemevi”, *Bilim ve Ütopya*, sy. 145, İstanbul 2006, s. 13-14; Fâtma Engürânî – Zehra Engürânî, *Kitâbşinâsi-yi ‘Ömer Hayyâm: Bibliography of ‘Omar Khayyâm*, Tahran 1381 hş./2002; Melek Dosay Gökdoğan v.dğr., *Bilim Tarihi Kilavuzu*, Ankara 2001, s. 69, 291; Melek Dosay Gökdoğan, “Ömer Hayyâm’ın Cebiri”, *Bilim ve Ütopya*, sy. 145, İstanbul 2006, s. 11-12; Muhammed Ali-yi Furûğî v.dğr., *Hayyâm: Hayatı, Felsefesi ve Gerçek Rubailer* (trc. Hasan Çiftçi – Orhan Başaran), Erzurum 2002; B. A. Rosenfeld – Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic*

Civilisation and Their Works (7th-19th c.), İstanbul 2003, s. 168-170; J. A. Boyle, “Omar Khayyam: Astronomer, Mathematician and Poet”, *Bulletin of the John Rylands Library of Manchester*, LII/1, Manchester 1969, s. 30-45; B. Vahabzadeh, “Al-Khayyâm’s Conception of Ratio and Proportionality”, *Arabic Sciences and Philosophy*, VII, Cambridge 1997, s. 247-263; Remzi Demir, “Ömer Hayyâm’ın Felsefî Öğretisi Üzerine Bir Deneme”, *Bilim ve Ütopya*, sy. 145 (2006), s. 4-10; “Öklit’in 5. Postulası Üzerine El-Haytam’ın ‘Kanıt’ı ve Ömer Hayyâm’ın Cevabı” (trc. Akgün Özsoy), a.e., sy. 145 (2006), s. 15-18; V. Minorosky, “Ömer Hayyâm”, *İA*, IX, 472-480; Ch.-H. de Fouchécour – B. A. Rosenfeld, “‘Umar Khayyâm”, *EP* (İng.), X, 827-834.

 YAVUZ UNAT

Fars Edebiyatında. Ömer Hayyâm yaşadığı dönemde matematik, astronomi ve felsefe alanında büyük bir üne sahipken şair yönüyle tanınmamıştır. Bunun sebebi onun şiirle ilgisinin zaman zaman rubâiler kaleme almaktan ibaret oluşudur. Rubâî, şairlerin genellikle başkalarına açmayı düşünmedikleri duygu ve düşüncelerini yansıttıkları, bir rahatlama vesilesi olarak gördükleri bir şiir kalıbı olup hemen her dönemde geri planda kalmıştır. Hayyâm da muhtemelen bu duygularını en kısa şiir kalıbı olan rubâilere dökmüştür. Şairliği çok sonradan keşfedilse de Hayyâm, İran şiirinde rubâiyi kendi adıyla özdeşleştiren tek şair olmuştur.

Hayyâm’ın felsefî yönü ağır basan pek çok rubâisinde insanın yokluktan gelip yokluğa gittiği ve bu sebeple içinde bulunulan anın iyi değerlendirilmesi gerektiği düşüncesi hâkimdir. Hayyâm varlığı bir muamma olarak görmek ve bu muammaı çözmeye çalışmanın boşuna olduğunu söylemektedir. Rubâilerin ilgi görmesinde bu düşünceler yanında rubâilerinin edebî açıdan kendine has özellikleri de etkili olmuştur. Derin felsefî konuların yalın bir dille ifade edilmesi, az sözle çok anlamın dile getirilmesi (icâz) ve her mısraın birbirini tamamlayacak şekilde sıralanması bu özelliklerin başlıcalarıdır. Her rubâide birbirini izleyen mısralar işlenen temayı olgunlaştırmada birer basamak görevi yapmakta, böylece dördüncü mısra ilk üç mısraın çatısını oluşturmaktadır. Rubâilerinde ortaya koyduğu düşüncelere bakılarak Hayyâm’ın Arap şairi Ebû’l-Alâ el-Maarrî’den etkilenmediği söylenebilir de Maarrî’nin şiirlerinde felsefî yeis hâkimken Hayyâm’ın rubâilerinde felsefî hüznün baskındır.

Şiirlerinden hareketle Hayyâm’ın şaraba düşkün, sarhoş bir kişi olduğu yolunda bir düşünce geliştirmek istenmişse de

şairlerin, özellikle de sûfî eğilimli olanların kullandıkları içkiyle ilgili kelimelerin tamamen sembolik anlam taşıdığı bilinen bir husustur. Nitekim klasik Türk edebiyatında şaraba karşı tavri ve aynı zamanda dindarlığı ile bilinen birçok şair Hayyâm'ı sûfî bağlamında ele alıp onu bir aşk şairi olarak görür, şiirlerinde çokça kullandığı şarap ve şarapla ilgili kavramlara tasavvufî anlamlar yükler. Bu sebeple Hayyâm'ı melâmîleşrep bir şair diye kabul edip şiirlerini buna göre yorumlamak gerekir. Şiirde rubâî kalıbına olan ilginin artmasında önemli rol oynayan Hayyâm'ın İran şiirindeki etkisi sadece bu kalıpla sınırlı kalmamıştır. Birçok şairin gazel ve kıtalarında da Hayyâm'ın izlerini görmek mümkündür. Bu bağlamda ünlü gazel şairi Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerinin Hayyâm'ı akla getiren özellikler taşıdığı söylenebilir.

Hayyâm'a ait rubâileri ilk nakleden kaynak Zahîrî-i Semerkandî'nin 556 (1161) yılından sonra kaleme aldığı *Sindbâdnâme*'dir. Bu eserde şairi belirtilmeden aktarılan beş rubâî daha sonraki kaynaklarda Hayyâm'ın rubâileri arasında zikredilir. Zahîrî-i Semerkandî diğer kitabı *Ağrâzû's-siyâse fî a'râzî'r-riyâse*'sinde de bu şiirlerden birini nakleder. Hayyâm'ı şair olarak zikreden ilk kaynak ise İmâdüddin el-İsfahânî'nin *Harîdetü'l-kaşr* adlı eseridir. Hayyâm'ın ölümünden yaklaşık elli yıl sonra yazılan bu eserde Hayyâm, Horasan şairleri arasında sayılır. Fahreddin er-Râzî, *et-Tenbîh 'alâ ba'zı süverî'l-Kur'âni'l-âzîm* adlı risâlesinde ilk defa Hayyâm'ın adını anarak bir rubâisini nakleder. Ardından Necmeddîn-i Dâye, *Mürşâdü'l-ibâd*'inde Hayyâm'ın iki rubâisini kaydedip bu rubâilerin içeriğine ve Hayyâm'a eleştiriler yöneltir. Verâvî'nin *Merzûbannâme*'sinde (608-622/1211-1225) Hayyâm'ın üç rubâisine şairin adı anılmaksızın yer verilir. Abdülkâdir-i Âherî'nin *Akâtübü'l-kuḫbiyye*'sinde Hayyâm'a ait birkaç rubâî zikredilmiş, Atâ Melik el-Cüveynî'nin *Târîḫ-i Cihângüşâ'sı* ile (658/1260) Hamdullah el-Müstevfî'nin *Târîḫ-i Güzide*'sinde de (730/1330) birer rubâisi yer almıştır. Hayyâm'ın on üç rubâisinin aktarıldığı Bedreddin Câcermî'nin *Mûnisü'l-aḫrâr*'ı (741/1340-41) bu konuda en önemli kaynaklardan sayılmaktadır. VIII. (XIV.) yüzyılın sonuna kadar Hayyâm'a nisbet edilecek zikredilen rubâilerin toplam sayısı altmış altıya ulaşmıştır. Daha sonraki kaynaklarda Hayyâm'a ait olduğu ileri sürülen rubâilerin sayısı hızla artmıştır. Hayyâm'ın rubâileri ilk defa IX. (XV.) yüzyılda müstakil bir eserde toplanmıştır. Yâr Ahmed b. Hüseyin Reşîdî-

Tebrîzî tarafından 868 (1464) yılında tasnif edilen *Ṭarabḫâne* adlı kitapta Hayyâm'a ait olduğu belirtilen 559 rubâîye konularına göre on başlık altında yer verilmiştir. Bundan sonra da Hayyâm'a nisbet edilen rubâilerin sayısı artmaya devam etmiştir. Saîd-i Nefîsî, Nizâmî-i Arûzî'nin *Çehâr Makâle*'sine yazdığı notlarda Hayyâm'a ait olduğu ileri sürülen 1224 rubâî tesbit ettiğini belirtmektedir.

Ömer Hayyâm'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısında üne kavuşmasında rubâilerinin Batı dillerine yapılan tercümelelerinin rolü büyüktür. Daha önce bazı çeviriler yapılmışsa da özellikle Edward Fitzgerald'ın rubâilerden yaptığı serbest çeviri (London 1859, 1868, 1872, 1879, 1889; rubâilerin çok sayıda Batı diline çevirisi için bk. Storey, V/2, s. 369-377) Hayyâm'ın şiirleriyle düşüncelerinin Batı'da şöhret kazanmasında etkili olmuştur. Hayyâm'a nisbet edilen rubâilerin sayısı derleyenlere ve neşre-denlere göre değişmektedir. Sencer Mirza'nın neşrinde 464 (Tahran 1861), Muhammed Sadîk Ali el-Leknevî'nin ilk neşrinde 762, sonrakilerde 770 (Leknev 1878, 1894, 1909), Saîd-i Nefîsî'nin neşrinde 443 (Tahran 1933) rubâî yer almaktadır.

XX. yüzyılda Hayyâm'a ait rubâilerin tesbiti konusunda çalışmalar artmış, pek çok araştırmacı, ilk kaynaklardaki rubâileri esas alarak yüzlerce rubâî arasından gerçekten Hayyâm'a ait olanları belirlemeye çalışmıştır. Bu konuyla ilk defa ilgilenen Rus şarkiyatçısı Jukovski, J. B. Nicolas tarafından yayımlanan Hayyâm rubâileri (1867) üzerine yaptığı inceleme sonunda bunlardan seksen ikisinin yaklaşık kırk şaire birden nisbet edildiğini belirlemiştir. Jukovski'nin ardından Arthur Christensen, Friedrich von Rosen ve Christian H. Rempis gibi araştırmacıların gerçekleştirdiği çalışmalarla şairi belli olmayan rubâilerin sayısı artmış, Hayyâm'a ait olduğu kesinlik kazanan rubâilerin sayısı iyice azalmıştır. Şarkiyatçıların ardından İranlı araştırmacılar da Hayyâm'ın rubâilerini tesbit için çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bunlar arasında Sâdık Hidâyet, Muhammed Alî-i Fûrûgî, Kâsım-ı Ganî ve Alî-i Deştî'nin çalışmaları dikkate değer. Sâdık Hidâyet hazırladığı eserde (*Terânehâ-yi Hayyâm*, Tahran 1313, 1334, 1342 hş.; Türkçe trc. Mehmet Kanar, İstanbul 1999) Hayyâm'a ait 143 rubâî tesbit etmiş, Muhammed Alî-i Fûrûgî, Kâsım-ı Ganî ile birlikte yaptığı çalışmada mevcut rubâiler içinde 178'inin Hayyâm'a ait olduğunu belirterek bu rubâileri bir kitapta toplamıştır (*Rubâ'iyât-ı Hayyâm*, Tahran 1321, 1340 hş.). Daha sonra Alî-i

Deştî, farklı bir araştırma ile ancak altmış beş rubâinin Hayyâm'a ait olabileceği sonucuna varmıştır (*Demî bâ Hayyâm*, Tahran 1344, 1348 hş.). Buna rağmen Hayyâm'ın gerçek rubâilerinin tesbiti konusu henüz çözüme kavuşturulmuş değildir.

Hayyâm'ın şair kişiliğiyle Doğu'da daha erken dönemlerde (IX./XV. yüzyıl) şöhrete kavuştuğu, Sa'dî-i Şîrâzî, Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî ve Hâfız-ı Şîrâzî'nin şiirlerinin yanı sıra Hayyâm'ın rubâilerinin de özellikle Hint yarımadasında edebî içerikli toplanılarda okunduğu bilinmektedir. XX. yüzyılda Hindistan ve Pakistan'da Hayyâm rubâilerinin defalarca Hintçe ve Urduca'ya çevrildiği görülmektedir. Bunların bir kısmının rubâilerin İngilizce tercümelelerinden yapılması dikkat çekicidir (Hint alt kıtasında Hayyâm'ın rubâileriyle ilgili çalışmalar için bk. M. İsmâilpûr, IV, 1098-1105).

Ömer Hayyâm'ın Türkiye'de şair yönüyle Hâfız-ı Şîrâzî, Sa'dî-i Şîrâzî, Ferîdüddin Attâr ve Abdurrahman-ı Câmî gibi şairler kadar tanındığı ve şairler üzerine etkili olduğu söylenemezse de Türkiye kütüphanelerinde Hayyâm'a nisbet edilen rubâilerin el yazmaları Hayyâm'ın eski dönemlerden beri tanınıp okunduğunu göstermektedir. XIX. yüzyıldan itibaren Türkiye'de Hayyâm'ın rubâilerine olan ilginin artmasıyla birlikte Hayyâm'ın şiirleri üzerine birçok yazı yazılmış ve rubâilerin birçok tercümesi yapılmıştır. Rubâilerin bilinen en eski Türkçe çevirisi Muallim Fevzi'ye aittir. Onun bazı rubâilerin düz yazı tercümelelerinin yanı sıra Hayyâm hakkındaki makalelerini de kapsayan *Hayyâm* adlı çalışması önce *Tercümân-ı Hakikat*'in 1885-1886 yıllarındaki sayılarında yayımlanmış, ardından kitap haline getirilmiştir (İstanbul 1303). Daha sonra günümüze kadar başta Abdullah Cevdet'in tercümesi (İstanbul 1914) olmak üzere onlarca tercüme yayımlanmıştır. Bunlar arasında Hüseyin Dâniş ile Rıza Tevfik'in hazırladığı *Rubâ'iyât-ı Ömer Hayyâm* (İstanbul 1340), Hüseyin Rifat'ın *Rubâ'iyât-ı Hayyâm ve Manzum Tercümeleleri* (İstanbul 1926), Feyzullah Sacit'in *Hayyâm'ın Rubâileri ve Manzum Tercümeleleri* (İstanbul 1929), Ahmed Hayyat'ın *Rubâ'iyât-ı Ömer Hayyâm* (İstanbul 1931), Âsâf Hâlet Çelebi'nin *Ömer Hayyâm* (İstanbul 1954), Rüştü Şardağ'ın *Ömer Hayyâm'ın Rubâileri* (İzmir 1959, 1960), Yahya Kemal Beyatlı'nın *Hayyâm Rubâilerini Türkçe Söyleyiş* (İstanbul 1963), Mehmet Nuri Gençosman'ın *Hayyâm'dan Rubâiler* (Ankara 1963), Hamâmizâde Mehmed İh-

san'ın *Ömer Hayyâm Rubâileri* (İstanbul 1966), Yakup Kenan'ın (Necefzâde) *Ömer Hayyâm ve Rubâileri, İran Edebiyatına Toplu Bir Bakış* (İstanbul 1968), Sabahattin Eyüboğlu'nun *Ömer Hayyâm-Dörtlükler* (İstanbul 1971), Abdülbakî Gölpinarlı'nın *Hayyam ve Rubâileri* (İstanbul 1973), Ahsen Gürtin'in *Ömer Hayyâm-Rubâiler* (İstanbul 1975) başta gelir (Türkiye'de 2000 yılına kadar yayımlanmış Hayyâm tercümeleri konusunda bk. Andi, sy. 7 [1999], s. 9-29; rubâilerin çeşitli dünya dillerine tercümeleri için bk. Fâtîma Engûrânî – Zehra Engûrânî, bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Storey, *Persian Literature*, V/2, s. 356-380; Yakup Kenan, *Ömer Hayyâm ve Rubâileri*, İstanbul 1967, s. 69-90; Ehsan Yarshater, *Persian Literature*, New York 1988, s. 147-160; Muhammed Ali-yi Furûğî v.dğr., *Hayyâm: Hayatı, Felsefesi ve Gerçek Rubâileri* (trc. Hasan Çiftçi – Orhan Başaran), Erzurum 2002; Fâtîma Engûrânî – Zehra Engûrânî, *Kitâbşinâsi-yi 'Ömer Hayyâm: Bibliography of 'Omar Khayyâm*, Tahran 1381 hş./2002; M. İsmâilpür, "Hayyâm der Şibhi Kârre", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1380, IV, 1098-1105; Ahmad Karimi Hakak – Pamela S. Loy, "Rubâ'iyat of Omar Khayyâm", *Middle Eastern Literatures and Their Times* (ed. J. Moss), Detroit 2004, VI, 429-439; G. Lazard, "Les quatrains irréguliers d'Omar Khayyâm", *Res orientales*, VII, Paris 1955, s. 177-182; Muhsin Heştrûdî, "Hayyâm Riyâzîdân-î Şâ'ir yâ Şâ'ir-î Riyâzîdân", *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyyât*, X/3 (39), Tahran 1342/1963, s. 303-310; M. Fatih Andi, "Türkçe'de Rubâiyyât-î Hayyâm Tercümeleri", *İlmî Araştırmalar*, sy. 7, İstanbul 1999, s. 9-29; Seyyid Ali Mirefdâî, "Rubâ'iyât-î Aşîl-î Hayyâm Kudâm Est?", *Neşr-i Dâniş*, XV/5, Tahran 1374 hş./1995, s. 264-276; Ch.-H. de Fouchécour, "Umar Khayyâm", *EP²* (İng.), X, 827-831.

HİCABİ KIRLANGIÇ

ÖMER HİLMİ EFENDİ

(1842-1889)

Osmanlı hukukçusu.

22 Receb 1258'de (29 Ağustos 1842) dünyaya geldi. Müderris ve dersiâm Karinâbâdî Hoca Abdurrahman Efendi'nin oğludur. Kaynaklarda doğum yerinin İstanbul olduğu kaydedilirse de Meşihat Arşivi'ndeki dosyasında bulunan kendi el yazısıyla hal tercümesinde Karinâbâd'da doğduğunu belirtir. Küçük yaşta hâfızlık yaptıktan sonra pek çok hocadan faydalandı. Muhaddis Şeyh Ebû'l-Kâsım Efendi'den *Şahîh-i Buḥârî* ve *Şahîh-i Müslim*'i okudu, Kazasker Tikveşli Yûsuf Efendi'den icâzet aldı. Aralık 1862'de Fâtih Camii'nde ders okutmaya başladı, ardından Fetvâhâne-i Âlî Pusula Odası'na girdi. 8 Ocak 1870'te Fetvâhâne-i Âlî Fetva Odası müvezzilliğine

Ömer
Hilmi
Efendi

tayin edildi, daha sonra Fetvâhâne-i Âlî başmüsevvidi oldu. Bu görevde iken Mecelle Cemiyeti'ne girdi. 5 Ağustos 1876'da Evkâf-ı Hümâyün Müfettişliği müsteşarlığına, ertesi yıl Fetvâhâne-i Âlî fetva emirliğine getirildi. Kasım 1876'da Kudûs meleviyeti, Eylül 1877'de Haremeyn meleviyeti pâyesini elde etti. 21 Şubat 1879'da ikinci defa Evkaf müsteşarlığına tayin edildi. 28 Aralık 1882'de Defter Emaneti şer' memuru oldu. 11 Temmuz 1885'te İstanbul meleviyeti pâyesini aldı. 1 Haziran 1888'de Mahkeme-i Temyiz Hukuk Dairesi üyeliğine getirildi, bir ay sonra Mahkeme-i Temyiz'in birinci reisi oldu. Bu sırada Hukuk Mektebi'nde İslâm hukuku ve *Mecelle* üzerine dersler verdi. II. Abdülhamid'e jurnal edilmesi sebebiyle saraya çağrılarak sorguya çekildi. Jurnalın konusu bilinmemekle birlikte Ahmed Cevdet Paşa'nın notlarından hareketle Şeyhülislam İmâm-ı Sultânî Hasan Hayrullah Efendi tarafından verilen Sultân Abdülaziz'in halî fetvasıyla ilgili olduğu tahmin edilmektedir. Mâbeyin başkâtipliğinde bulunan dostu Süreyyâ Paşa'nın yardımıyla hakkında muamele yapılmayan Ömer Hilmi Efendi bu olayın hemen ardından 2 Rebülevvel 1307 (27 Ekim 1889) tarihinde vefat etti. Mezarı Fâtih Camii haziresindedir. *Mecelle* heyeti içinde yer alan Ömer Hilmi Efendi'nin bilhassa son dört kitabın hazırlanmasında önemli hizmetleri görülmüştür. *Mecelle*'nin 13 ve 14. kitaplarında reisül-müsevvidin, 15 ve 16. kitaplarda Evkaf müfettişi müsteşarı unvanıyla mühür vardır. Ahmed Cevdet Paşa'nın fıkıhla ilgili meselelerde kendisine yapılan müracaatları Ömer Hilmi Efendi'ye yönlendirdiği nakledilir. Eserlerinden derin bir fıkıh bilgisine ve sistematik hukuk düşüncesine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Eserleri. 1. *İthâfü'l-ahlâf fi ahkâmîl-evkâf*. *Mecelle*'nin ikmal ve tâdil çalışmaları sırasında müellife verilen vakıf konusundaki hazırlık görevi çerçevesinde ya-

zılmıştır. *Mecelle* tarzında maddeler halinde kaleme alınan eser, *Mecelle* gibi resmîyet kazanmamakla birlikte vakıfla ilgili hukukî meselelerin çözümünde temel başvuru kitabı olmuştur. Müellifin vefatından sonra yayımlanan eserde (İstanbul 1307) vakfa dair terimlerle hukukî terimlerin yer aldığı mukaddimeden sonra yirmi bir bölüm halinde vakıf hukuku ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. *İthâfü'l-ahlâf*'ın sözlük ilâvesiyle transkripsiyonlu neşri Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmıştır (Ankara 1977 [?]). Ayrıca İsmet Sungurbey'in yayımladığı eserin birinci bölümünde transkripsiyonlu metin yer almaktadır (Karınâbâdîzâde Ömer Hilmi – İsmet Sungurbey, *Eski Vakıfların Temel Kitabı*, İstanbul 1978). Aydın Tuncay'ın *Eski Vakıf Hükümlerimiz ve Vakıflarla İlgili Bazı İnceleme ve Sorunlar* adlı eserinin (İstanbul 1984) üçüncü bölümünü de bu kitap oluşturmaktadır. Boyabâdî Hâfız Halil Şükürü adına neşredilen *Ahkâmü'l-evkâf* (İstanbul 1329) *İthâfü'l-ahlâf*'ın aynen neşrinden ibaret olup ilginç bir intihal örneği teşkil etmesi yanında eserin gördüğü ilginin de bir göstergesidir. *İthâfü'l-ahlâf* Fransızca'ya (trc. C. G. Stavrides-Simon, *Lois régissant les propriétés dédiées*, Dahdah, Marseille 1895) ve Kıbrıs'ta İngiliz hâkimleri tarafından mahkemelerde kullanılmak üzere İngilizce'ye (trc. C. R. Tyser – D. G. Demetriades, *A Gift to Posterity on the Laws of Evqaf*, Nicosia 1922) çevrilmiştir. Ali Himmet Berkî'nin eserin Arapça çevirisinin yapıldığı şekilde verdiği bilgi teyit edilememiştir. 2. *el-Ahkâmü'l-mergûbe* (İstanbul 1296). Fetva emini olduğu sırada telif ettiği bu eserde mîrî arazi ahkâmına dair fetvaları toplayan Ömer Hilmi girişte, fetva kitaplarında yer alan eski kanunlara göre verilmiş fetvaların cevaplarının yeni kanunlara göre değiştirildiğini belirtmektedir. 3. *Ahkâmü'l-arâzi*. *el-Ahkâmü'l-mergûbe*'nin gördüğü rağbet üzerine ilâvelerle birlikte yeniden yapılan neşridir (İstanbul 1300, 1301). Her iki eser Uryânîzâde Esad Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde neşredilmiş olmakla birlikte fetvaların kime ait olduğunu dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. 4. *Mî'yârü'l-adâle* (İstanbul 1301). Ceza hukukuna dair fikhî hükümlerin *Mecelle* tarzında bir araya getirildiği bu eserle müellifin vakıfla ilgili diğer kitabının *Mecelle*'nin devamı olarak hazırlandığı kaydedilir (Ebül'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa*, s. 178). 247 maddeden oluşan, arada bazı şerhlerin yapıldığı eserin sonunda Ömer Hilmi Efen-